

Wanneer is het Aduarderdiep gegraven?

In de zomer van 2009 is de Steentil bij Aduard gerestaureerd. Door het verlagen van het waterpeil kwamen onder de brug paalfunderingen tevoorschijn die de bruggenhoofden van de voorganger hadden gedragen. Die voorganger moet een éénbogige of driebogige brug geweest zijn, waarvan verondersteld wordt dat deze door de monniken van Aduard werd gebouwd. Dendrochronologisch onderzoek wees uit dat het hout van deze palen gekapt moet zijn tussen 1285 en 1295 en dat de bouw van deze voorganger derhalve ook in deze periode plaats moet hebben gevonden.¹ Hieruit volgt dat het Aduarderdiep hoogstwaarschijnlijk omstreeks 1300 gegraven is. Aangezien het Aduarderdiep uitmondt in het Reitdiep door de sluis bij Aduarderzijl, zou ook die sluis omstreeks die tijd moeten zijn gebouwd. Als dit inderdaad zo was, dan heeft deze datering gevolgen voor de tot dusver gehanteerde chronologie van de waterstaatsontwikkeling van het gebied Middag-Humsterland bij Aduard. Immers, de laatste honderd jaar zijn onderzoekers ervan overtuigd geweest dat het Aduarderdiep gegraven is omstreeks 1400 en de sluis bij Aduarderzijl ook toen is geplaatst.² Zij baseerden hun visie op de interpretatie van een oorkonde van 1313, waarin het klooster Aduard afspraken maakte met de zijlvesten van Lieuwerderwolde, Roderwolde, Foxwolde en Peize over een nieuw gegraven diep en een nieuw gebouwde zijl op de plek die 'Arbere' heet.³

De eerste die zich uitliet over het graven van het Aduarderdiep was Naninga Uiterdijk in zijn publicatie van 1870 over de geschiedenis van de abdij van Aduard. Hij stelde dat het in de oorkonde genoemde diep het Aduarderdiep moet zijn, dat dit omstreeks 1310 moet zijn gegraven en dat de nieuwe sluis de Aduarderzijl betrof. De interpretatie van de oorkonde veranderde echter in 1924, toen Rietema tijdens een fietstocht in een boerderij bij Fransum een gedenksteen aantrof met de naam Arbere. Hij raakte ervan overtuigd dat de in de oorkonde genoemde sluis bij deze boerderij lag en dat het nieuwe diep

De drooggelegde
Steentil vlak voor de
restauratie in 2009. Op
de tweede foto zijn de
paalkoppen te zien.
Foto's: auteur.

daarheen is geleid. Zijn theorie is overgenomen door alle onderzoekers die zich sindsdien met het onderwerp bezighielden, zoals Kloppenburg, Van den Broek en meest recent Mol en & Delvigne. Het is hier niet de plek om al deze verhandelingen te analyseren. Hier kan worden volstaan met de constatering dat in al deze publicaties de omgeving van Fransum het terrein van handeling is geworden, waardoor men een nieuw gegraven diep in een gebied projecteerde, waar deze nooit heeft gelopen. Zowel de Middagster Riet als het

Peizerdiep-Kliefslootsysteem zijn natuurlijke meanders, waartussen het klooster misschien een paar korte omleidingen of verbindingen groef, maar geen grotere kunstmatige ingrepen pleegde. Op geen enkele kaart is daar iets van te bespeuren. In overeenstemming met deze theorieën verschoof het graven van het Aduarderdiep en het bouwen van de Aduarderszijl naar omstreeks 1400 of later.

Aangezien deze studies en het recente dendrochronologisch onderzoek de Steentil een volledig verschillende bouwdatum bezorgen, is het nog steeds niet mogelijk een duidelijk antwoord te geven op de vraag wanneer het Aduarderdiep werd gegraven. Is de oorkonde van 1313 dan misschien verkeerd geïnterpreteerd? Want het resultaat van het dendrochronologisch onderzoek is toch een redelijk hard gegeven. Om inzicht te krijgen in deze problematiek, dient eerst de volledige tekst van de oorkonde van 1313 geanalyseerd te worden, omdat hierin meer geografische referenties worden gegeven dan alleen de plaats 'Arbere'.

De opzet van dit artikel is dan ook als volgt: eerst wordt de context beschreven waarin dit alles zich afspeelde, zowel historisch-economisch als geografisch, waarna een analyse volgt van de passages in de oorkonde die informatie verschaffen over de locatie van het diep en de sluis. Voor een goede lezing was het noodzakelijk de tekst integraal te vertalen in modern Nederlands.⁴ Deze vertaling is als bijlage toegevoegd.

De economische en landschappelijke context

De interpretatie van de onderzoeksgegevens over de Steentil en de oorkonde van 1313 vergt allereerst enig inzicht in de historische context waarin het Sint Bernardusklooster in Aduard zich in die tijd manifesteerde. De te beantwoorden vragen zijn: had Aduard de kennis en het geld om zich met grootschalige en dure bouwprojecten bezig te houden en wat was de waterstaatkundige toestand van het gebied waarop de oorkonde betrekking heeft?

De Sint Bernardusabdij werd gesticht in 1192 door monniken van de Cisterciënzer Orde. Dit was een hervormingsbeweging die in 1098 in Frankrijk ontstond met als doel het kloosterleven weer terug te brengen naar de basisbeginselen van de Regel van Benedictus, nl. eenvoud, armoede en kuisheid. Nu zijn er in de 12^e en 13^e eeuw – een tijdperk van ongekend religieus enthousiasme – meer orden opgericht, maar geen van alle heeft zo'n invloed gehad op het maatschappelijk leven als die van de Cisterciënzers. Dit had twee oorzaken. Om te beginnen werd voor de eerste keer in het monastieke veld een gemeenschap van cenobitische (met elkaar samenlevende) monniken onderworpen aan een strakke organisatie. Alle Cisterciënzer kloosters kenden dezelfde regels voor al hun werkzaamheden; de gehele dagelijkse cyclus van bidden en werken was vastgelegd in een strak schema. Om ervoor te zorgen dat elk klooster zich daaraan hield, werden jaarlijks vergaderingen gehouden waarbij alle abten verplicht aanwezig moesten zijn. Nieuwe regels werden hier uitgevaardigd en kloosters die zich niet aan de afspraken hielden, werden bestraft. Daarenboven vond een jaarlijkse visitatie plaats van dochterkloosters door de abt van het

moederklooster. Op deze wijze konden de meer dan zevenhonderd abdijen die de orde in de 13^e eeuw over bijna heel Europa onder z'n hoede had, bestuurd worden. Een gevolg hiervan was dat de monniken de kennis die ze verwierven op het gebied van o.a. architectuur, landbouw en waterbouwkunde, snel konden doorgeven aan nieuwe kloosters. Toen de monniken naar Aduard kwamen, bestond de orde al bijna honderd jaar en bracht zij een schat aan kennis en ervaring mee. Dit gold zeker ook voor waterstaatszaken. Al in de 12^e eeuw werden moerasachtige gebieden gedraineerd en ingepolderd door Franse en Duitse Cisterciënzer abdijen.⁵ Voorts waren de Cisterciënzers economisch gezien buitengewoon actief. In theorie waren het misschien wel monniken die zich afzonderden van de wereld, maar in de praktijk bleken het ook rashandelaren die heel goed wisten dat zelfvoorziening een loze kreet was. Om te kunnen voortbestaan was elk klooster genoodzaakt zijn organisatie als een bedrijf te beschouwen dat de monniken alleen kon blijven voeden door zich te begeven op de markt van vraag en aanbod van vooral agrarische producten. Grote abdijen als Aduard hadden op hun balans een flink eigen vermogen staan, dat bestond uit roerende en onroerende goederen. Waar kwam Aduards welvaart vandaan?

Het is bekend dat Aduard door inpolderingen veel landbezit verwierf in Middag-Humsterland. Zijn totale landbouwareaal wordt berekend op zo'n 6000 hectare. Verwonderlijk is het dus niet dat de abdij veel geld verdiende met de verkoop van het overschot aan landbouwproducten. De export ging naar alle windstreken, waarbij het meeste over water zal zijn vervoerd. In 1250 verleende de bisschop van Utrecht de abdij vrijheid van handel in zijn diocesis en in 1233 of 1234 werd de abdij vrijgesteld van directe tolheffing bij Stade aan

Maquette met de gebouwen van de Aduarder abdij geïntegreerd op de huidige dorpsplattegrond. De ziekenzaal (donker) is het enige restant van het complex. Foto: auteur.

de Elbe-monding, zodat de monniken daar met hun handelsschepen een snelle doorvaart hadden naar Hamburg.⁶

Deze economische versterking was mogelijk doordat West-Europa een tijdperk van agrarische expansie beleefde. Daar zijn meerdere oorzaken voor aan te wijzen, maar de belangrijkste waren grotere oogsten door een gunstig klimaat, vrede en betere landbouwtechnieken, naast een intensivering van internationale handelsactiviteiten. Het klooster in Aduard werd zogenoemd 'geboren' onder het juiste gesternte en ook op de juiste plek, dichtbij de stad Groningen en daar waar twee belangrijke verkeersaders elkaar kruisten: ten eerste de zogenaamde 'wagenwech' die Groningen verbond met Friesland en die liep via Dorkwerd, Steentil, Aduard en Zuidhorn naar de huidige Friese grens; en ten tweede een rivier die Drents water afvoerde naar zee en die in dit artikel de naam Peizerdiep/Kliefslootsysteem draagt. Via deze infrastructuur konden goederen snel getransporteerd worden van de boerderijen en voorwerken naar het klooster en naar Groningen en elders.

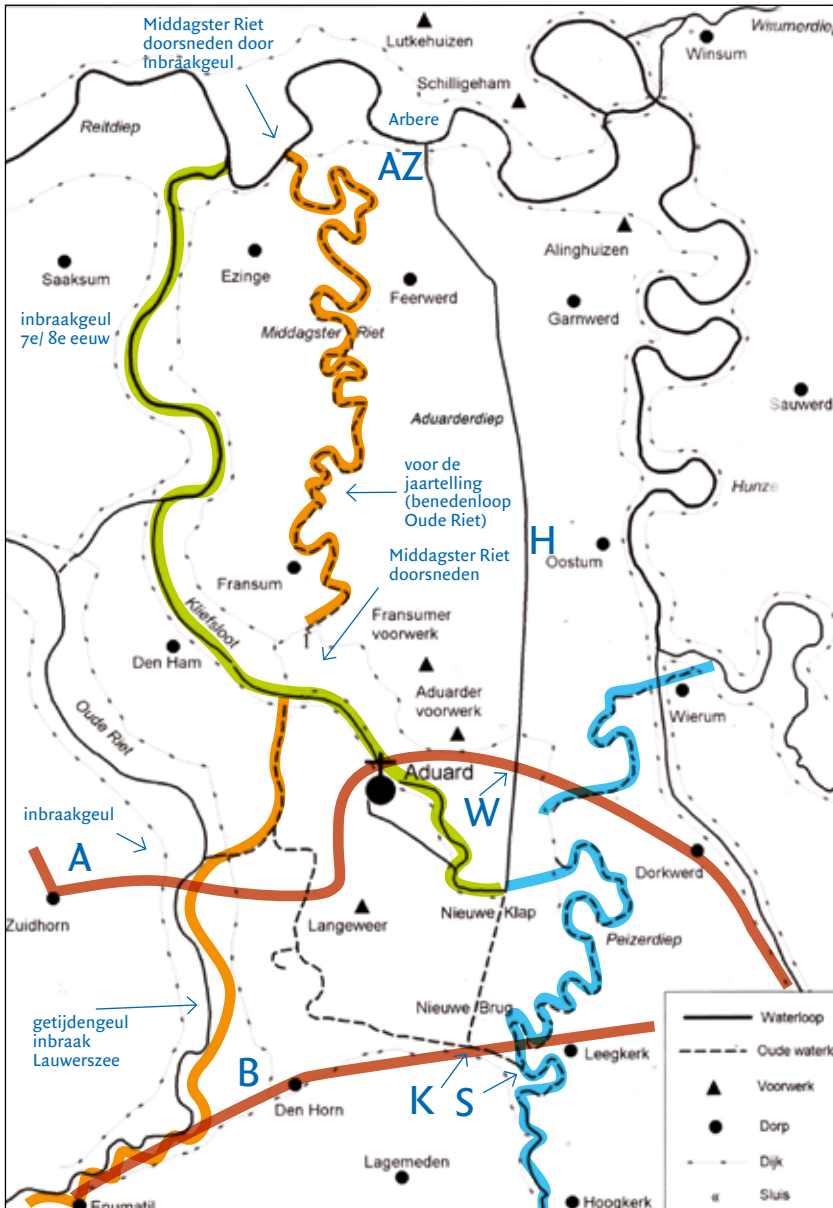
Hoewel de boekhouding van het klooster verloren ging, kan toch gesteld worden dat de 13^e eeuw de meest welvarende periode voor Aduard moet zijn geweest. In de abtenkroniek, die gelukkig wel is overgeleverd, lezen we dat de meeste bouwactiviteiten ook in die periode hebben plaatsgevonden. Tussen 1240 en 1300 werd een compleet nieuw klooster gebouwd met een enorme kerk die architectonisch verwant was aan de Franse gotiek. Ook was het een tijd waarin de abten van het Groningerland, en dan vooral die van Aduard en Wittewierum, een voorname rol speelden op politiek gebied.⁷

Overigens moet wel aangetekend worden dat de abdij na 1300 tot aan de opheffing dankzij het landbezit altijd een constante inkomstenbron heeft gehad en nooit armoe heeft gekend. Hoe dan ook, zonder een goede infrastructuur zou dit alles niet mogelijk zijn geweest. Het vervoer over de weg en vooral over water moet dan ook hoog op de agenda van de abt en zijn econoom, de keldermeester, hebben gestaan. Hoe was wat dat betreft de situatie rond Aduard toen de oorkonde is opgesteld?

De waterlopen bij Aduard

Zoals gezegd is de Sint Bernardusabdij gesticht op een plek waar een belangrijke verkeersweg tussen Groningen en Friesland het Peizerdiep kruiste. Dit was een gelukkige keuze, maar ook een uitdaging, omdat het gebied bij voortduring onder invloed stond van het opkomende zeewater en het afvloeiende water van het Drents Plateau. Het klooster moest zich dan ook heel wat inspanningen getroosten om de waterhuishouding op zijn grondgebied op orde te krijgen. Uiteindelijk resulteerden die in de oprichting van het Aduarder Zijlvest, een bestuurslichaam dat waterstaatkundige zaken regelde en juridisch vastlegde. De situatie ten tijde van de stichting van de abdij tot en met het graven van het Aduarderdiep is aangegeven op de kaart (zie pag. 21).

Ten noorden en noordwesten van Aduard lagen twee waterlopen. De Kliefsloot (groen), een inbraakgeul van de Lauwerszee die in de 7^e of 8^e eeuw is gevormd, slingerde zich vanaf het Reitdiep tussen Saaksum en Ezinge door,

Kaart van de voornaamste wateren en wegen rond Aduard, 13e-15e eeuw. Als onderlegger is gebruikt de kaart in Jaap van Moolenbroek e.a. (red.), *De abtenkroniek van Aduard* (Hilversum / Leeuwarden 2010) 162.

ging langs Den Ham en eindigde ten zuidoosten van Aduard. Daar werd hij ter hoogte van Nieuwklap gevoed door het Peizerdiep (blauw) dat vanaf Hoogkerk kwam en langs Leegkerk liep. Het is niet duidelijk of deze rivier oorspronkelijk doorliep en bij Wierum op de Hunze of het huidige Reitdiep aansloot. In elk geval heten inbraakgeul en rivier hier samen het Peizerdiep/Kliefslootsysteem.

De andere rivier was de Middagster Riet (oranje), die evenals het Peizerdiep dateerde van voor de jaartelling. Deze kwam vanaf Enumatil waar zij tot even

boven Zuidhorn opging in de inbraakgeul van de Oude Riet die naar het westen draaide. De Middagster Riet liep naar het oosten, maakte een bocht naar het noorden, ging langs de boerderij Groot Leger bij Den Ham en kronkelde vervolgens langs Fransum en tussen Ezinge en Feerwerd door naar het Reitdiep. De enige bevaarbare route voor het klooster was echter de Peizerdiep-Kliefslotverbinding; de Middagster Riet was alleen voor de afwatering van belang.⁸

De monniken hebben in de 13^e eeuw dus een sterk meanderende, natuurlijke waterloop moeten onderhouden voor hun scheepvaart. Vanwege het intensieve gebruik en het belang van de afwatering zullen ook toen al afspraken zijn gemaakt met de bewoners van Middag en de Drentse gebieden rond de bovenloop van het Peizerdiep. Het Peizerdiep-Kliefslotsysteem bezorgde het klooster na verloop van tijd te veel hoofdbreken en daarom werd voor een nogal ingrijpende verandering gekozen, het graven van een nieuwe waterloop en het bouwen van een nieuwe sluis, alles juridisch uitgewerkt in de oorkonde van 1313. Gaat het in deze tekst om het huidige Aduarderdiep en de huidige Aduarderzijk of betreft het een aanpassing in het Peizerdiep/Kliefslotsysteem en de Middagster Riet?

De oorkonde van 1313

De oudste tekst waarin het klooster waterstaatkundige zaken behandelt, is een oorkonde van 1313, die in een 17^e-eeuws handschrift is overgeleverd. Er zijn, samengevat, de volgende bepalingen in opgenomen:

(Proloog) het onderhoud en de bescherming van en de financiële verantwoordelijkheid voor een nieuw diep en een nieuwe sluis op de plaats die ‘Arbere’ heet;

- (1) de oude afspraken over een sluis en diep bij het klooster komen te vervallen;
- (2) de kosten voor onderhoud en administratie worden gedeeld;
- (3) het klooster onderhoudt het deel van Swachcluse tot de Huchslote;
- (4) alle partijen zorgen voor bescherming en bekostiging van eventuele reparatie van de sluis, het diep en de kerkbrug en de wagenbrug;
- (5) het deel van de Huchslote tot de sluis bij Arbere wordt gemeenschappelijk onderhouden en bekostigd;
- (6) de bruggen moeten zo hoog zijn dat de schepen van Aduard er met volle last onderdoor kunnen gaan;
- (7) het klooster mag al zijn landerijen laten uitwateren op het diep;
- (8) het water dat door het kloosterterrein loopt mag niet in het diep komen;
- (9) een ieder maakt en onderhoudt voor zijn deel een dijk aan het diep;
- (10) boven de Swachcluse moet een ieder het diep schoon maken en onderhouden;
- (11) de sluis moet dag en nacht bewaakt worden;
- (12) bezegeling van de afspraken.

Deze oorkonde gaat over ‘de nieuwe sluis die wij gezamenlijk gebouwd hebben op de plaats die “Arbere” heet en ook van het diep dat naar de sluis loopt’. Vóór

De nog driebogige Steentil en omgeving, ca. 1685. Detail uit de kaart van de wagenweg en de zomerweg tussen de stad Groningen en Friesland, ca. 1775. Collectie RHC Groninger Archieven 817-1059.

1924 stelden Nanninga Uitterdijk en Post in hun studies over de abdij van Aduard dat het hier ging om het graven van het Aduarderdiep en het leggen van de sluis bij Aduarderzijl.⁹ Na 1924, toen de naam 'Arbere' gekoppeld geraakt was aan de boerderij ten zuiden van Fransum, schreven alle in de inleiding genoemde onderzoekers dat hier niet het Aduarderdiep bedoeld werd, maar het Peizerdiep/Kliefslootsysteem of de Middagster Riet en dat het Aduarderdiep veel later, zo rond 1400 moet zijn gegraven.¹⁰ Merkwaardig is wel dat de meeste auteurs niet de complete tekst van de oorkonde in de discussie betrokken, want naast 'Arbere' worden nog vier andere geografische referenties genoemd – nl. de kerkbrug, de wagenbrug, Swachcluse en Huchslote – die gezamenlijk meer duidelijkheid kunnen verschaffen. Eerst worden de bepalingen besproken die hier rechtstreeks betrekking op hebben. Daarna volgen enkele andere zaken waarvan de lezing afhankelijk is van de interpretatie van deze hoofdbepalingen.

De wagenbrug en de kerkbrug (bepalingen 4 en 6)

De oorkonde vertelt dat over het diep twee bruggen gelegd moeten worden, de 'kerkbrug' en de 'wagenbrug', die zo hoog moeten zijn dat de schepen van het klooster er met volle last onderdoor kunnen varen. Het klooster eiste bovendien een gezamenlijke verantwoordelijkheid tot bescherming en financiële compensatie wanneer onverhoopt de inwoners van Middag of anderen deze bruggen zouden willen afbreken. Er was blijkbaar overleg geweest met de inwoners van Middag, die hun bezwaren hadden geuit. Misschien waren ze wel boos over deze coupure in het landschap en drongen ze aan op een snelle bouw van de bruggen, want het klooster was bang dat de inwoners het diep gingen dempen of de bruggen gingen beschadigen als het klooster en de andere zijlvesten hun afspraken niet na zouden komen. Het lijkt geen twijfel dat de constructie van deze bruggen een grote investering vergde van het klooster, en ook een

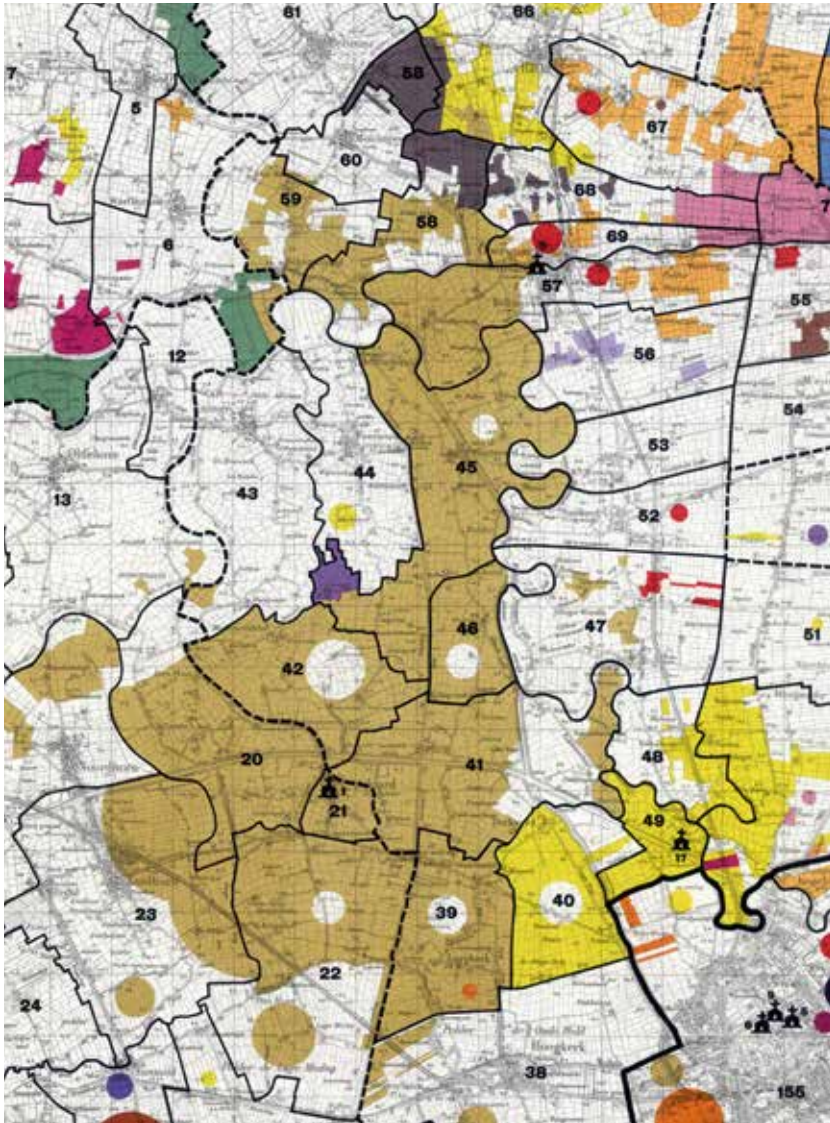
noodzakelijke, omdat het diep anders niet alleen twee gebieden van elkaar zou scheiden en de Middagsters zou benadelen, maar ook het klooster zelf nadeel zou berokkenen, omdat vervoer over de weg niet meer mogelijk zou zijn.

Waar hebben die bruggen nu werkelijk gelegen? Bestudering van oud kaartmateriaal van het gebied Middag-Humsterland geeft voor de watergangen Peizerdiep/Kliefsloot en Middagsterriet weinig aanknopingspunten. Er zijn geen bruggen terug te vinden. Dat is vreemd. Er mag toch worden verondersteld dat dergelijke belangrijke verkeerspunten door cartografen zouden zijn getekend, ook al dateren de oudste kaarten pas uit de 16e eeuw. Bruggen werden niet zomaar verplaatst of opgeheven; die bleven eeuwenlang op (nagenoeg) dezelfde plaatsen liggen. De enige bruggen die wél in Middag-Humsterland getekend zijn, lagen niet over natuurlijke waterlopen, maar over een nieuwe, gegraven verbinding tussen het Peizerdiep bij Leegkerk en de Aduarderzijl: het huidige Aduarderdiep.

De eerste was een brug bij Aduard. Deze lag in de verkeersweg naar Friesland die in de 17e eeuw ‘wagenwech’ werd genoemd. Dit was de winterroute. Blijkbaar lag de weg voldoende hoog om in natte perioden te kunnen gebruiken. De tweede was een brug bij de kerk van Leegkerk in de weg tussen Groningen en Enumatil. Dit betrof de zomerroute, die in de winter onbegaanbaar was. De bruggen in de oorkonde worden ‘wagenbrug’ en ‘kerkbrug’ genoemd. Het is logisch te veronderstellen dat de namen een geografische referentie moeten geven in een stuk dat een juridische status had. Het kan dan ook niet anders zijn, dan dat de ‘wagenwech’ over de ‘wagenbrug’ liep, de huidige Steentil, en dat de ‘kerkbrug’ lag bij de kerk van Leegkerk en dat beide het nieuw gegraven Aduarderdiep overspanden.

Swachcluse en Huchslote (bepalingen 3, 5 en 10)

Het in de oorkonde genoemde diep dat naar de sluis liep, was geen natuurlijke waterloop maar een gegraven diep, een kanaal van enige lengte, dat vanwege z'n rechte beloop onmiddellijk teruggevonden zou moeten kunnen worden in het landschap. Het was in elk geval zo lang, dat het opgedeeld moest worden in twee kanaalpanden waarover verantwoordelijkheden werden verdeeld: van de Swachcluse – het beginpunt – tot de Huchslote en van de Huchslote tot de sluis. Het convent van Aduard zou van de Swachcluse tot de Huchslote het diep open en stromende houden, wat waarschijnlijk het langste deel was, vanwege het gebruik van de zinsconstructie ‘helemaal tot Huchslote’. Van de Huchslote tot aan de sluis werd het onderhoud gedeeld door alle partijen. Hoewel deze twee locaties op kaarten niet zijn terug te vinden, lijkt het erop dat het klooster verantwoordelijk was voor het diep dat door het eigen gebied liep, terwijl er een gezamenlijke verantwoordelijkheid bestond voor het traject dat grensde aan de eigendommen van particulieren. Op de kaart van Siemens zijn die scheidingen goed te zien.¹¹ Het Peizerdiep kwam de kloostergronden binnen ter hoogte van het stoomgemaal bij Vierverlaten, maar daar begon het Aduarderdiep nog niet. Waar begon men dan met het graven? Met andere woorden, waar lag de scheiding tussen de natuurlijke waterloop van het Peizerdiep en de

Kaart met in lichtbruin het grondbezit van het klooster te Aduard. Dit loopt van Schouwerzijl, Winsum en Schilligeham in het noorden (de nrs. 57-59) tot Hoogkerk in het zuiden (nr. 39 met de zuidpunt bij het voormalige stoomgemaal). Fragment uit kaart 36 in B.W. Siemens, *Historische atlas van de provincie Groningen* (Groningen 1962). Collectie RHC Groninger Archieven 817-1257-36.

kunstmatige aftakking daarvan? Mol & Delvigne lieten hier geen twijfel over bestaan. Zij stelden dat die scheiding bij Leegkerk lag, ca. 40 meter ten oosten van de 'kerkbrug' (S). Hier moet dan de Swachcluse gezocht worden. Boven Aduard, vanaf zo'n 100 meter noordwaarts van de Brillerij, bezat het klooster alleen nog landerijen aan de oostkant van het Aduarderdiep. De percelen aan de westkant hoorden bij de inwoners van Middag. De plek waar die scheiding begon zou dan de Huchslote moeten zijn (H). De afstand tussen Huchslote en Swachcluse is 6,5 kilometer, van Huchslote tot Aduarderszijl (AZ) 3,5 kilometer, waaruit blijkt dat het klooster inderdaad het langste traject voor haar rekening moest nemen.

Gevel- of sluitsteen met de huisnaam Arbere, het jaartal 1817 en een klaverblad, zoals deze ingemetseld zit in de nu in pandige topgevel van een boerenschuur nabij 'het kerkje van boer Harkema' onder Fransum. Foto: Jan van den Broek.

Kloppenburg echter, die zich ook over deze problematiek boog, plaatste Swachluse in de Lindt ten zuiden van het kloosterterrein en de Huchslate bij de boerderij op Fransum.¹² Het gegraven diep zou dan de huidige De Lindt zijn die doorgetrokken is ten westen van het klooster om tussen Aduard en de boerderij Groot Leger aansluiting te krijgen op de Kliefsloot. Deze hypothese is echter niet houdbaar, omdat er ten westen van het klooster nooit een gegraven diep heeft gelegen, behalve dan de ringgracht, maar dat was een gesloten circuit dat niet voor scheepvaart werd gebruikt. De enige kunstmatig aangelegde watergang in Middag-Humsterland, naast het Aduarderdiep, is De Lindt, maar die kan niet bedoeld worden als 'het diep dat naar de sluis loopt', een kanaal bovendien dat men verdeelde in lange onderhoudstrajecten. Het enige, lange, gegraven diep in Middag-Humsterland dat dan in aanmerking komt, is het Aduarderdiep. In alle genoemde studies, waaronder die van Kloppenburg en Rietema (zie hierna), wordt geforceerd geprobeerd het gegraven diep van de oorkonde ergens in het gebied ten zuiden van Fransum te plaatsen, waar slechts natuurlijke, meanderende waterlopen terug te vinden zijn. En dat alleen, omdat daar in een boerderij een gedenksteen is aangetroffen met de naam 'Arbere'.

Arbere (proloog en bepaling 2)

Rietema vertelt in de *Groninger Volksalmanak* van 1924 dat hij in de omgeving van Aduarderszijl vergeefs gezocht heeft naar een heerd met de naam 'Arbere'. Na enige zwerftochten op de fiets vond hij de naam op een sluitsteen boven de

schuurdeur van een boerderij ten zuiden van Fransum, tegenwoordig bekend als de plaats waar het kerkje van Harkema staat. Rietema stelt dat hier de sluis uit de oorkonde moet hebben gelegen. Hij legt uit dat het Aduarderdiep voor het grootste gedeelte reeds bestond als natuurlijke stroom en dat er een kanaal – het diep van de oorkonde – is gegraven voor een beter scheepvaartverkeer vanaf de plek van de sluis in de Middagster Riet door de Medenertilsterpolder naar die natuurlijke voorganger van het Aduarderdiep. Zijn theorie is echter onhoudbaar, omdat de Middagsterriet nooit heeft gediend als vaarroute voor het klooster en alleen voor de afwatering diende. De monniken gingen voordat het Aduarderdiep werd gegraven via de Kliefslot naar de Hunze/het Reitdiep. De vraag is nu, wat de betrouwbaarheid is van de geografische referentie ‘Arbere’.

De Oud-Friese woordenlijst van Nauta geeft enig inzicht. ‘Arbere’ lijkt een samenstelling te zijn van de woorden ‘ar’ (aar of koren) en ‘bere’ (dorsvloer of schuur).¹³ Het woord is een middeleeuwse aanduiding voor een bewaarplaats voor graan, een korenschuur, die de Cisterciënzers in grote aantallen hebben gebouwd. Het waren reusachtige gebouwen die ook wel ‘kathedralen van hout’ worden genoemd. Mooie voorbeelden hiervan zijn te vinden in België bij Ter Doest en in Engeland bij Great Coxwell. Ongetwijfeld hebben ook de Aduarder monniken graanschuren gebouwd op plekken waar graan werd verbouwd, namelijk in de jongere zeekelegebieden in het noorden van Middag-Humsterland, maar juist niet bij Aduard waar voornamelijk veeteelt bedreven werd. De naam past dus niet in het gebied rondom Fransum. Siemens, die in zijn publicatie over dijkrechten in 1977 deze materie ook naar voren brengt, veronderstelt dat de toenmalige eigenaar van de boerderij, Klaas Jans Homan, een historische naam aan zijn heerd wilde geven, maar niets wist van de geschiedenis van het gebied.¹⁴ In de oorkonde van 1382, waarin dezelfde materie opnieuw wordt behandeld, wordt de sluis nu niet alleen ‘Arbere’ genoemd, maar ook ‘Aduarder Zijle’. Rietema legt in zijn verhandeling uit dat met deze ‘Aduarder

De tiendenschuur van de verdwenen abbdij Ter Doest bij Lissewege in West-Vlaanderen. Deze dateert uit de 13e eeuw en is 56 meter lang, 21 meter breed en bijna 18 meter hoog. Soortgelijke, vrijwel identieke schuren staan in Vaulerant (Noord-Frankrijk) en Great Coxwell (Engeland).
Foto exterieur: Lambert J. Derenette, Archeonet Vlaanderen. Foto interieur: Rose Trinh. Beide foto's via Flickr creative commons.

Riool van het klooster Aduard, zoals dat in 1941 werd opgegraven ten zuiden van de hervormde kerk aldaar. Fotograaf onbekend. Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

Zijle' 'Arbere' bij Fransum bedoeld wordt. De zaken moeten echter omgekeerd worden: de 'Aduarder Zijle' is de sluis bij Aduarderzijl en deze wordt ook 'Arbere' genoemd. Een tegenargument zou kunnen zijn dat er een watergang, gegraven of natuurlijk, vanaf de Steentil naar de boerderij bij Fransum liep en dat de oorkonde dus zo te lezen is dat het gegraven diep liep van de 'kerkbrug' via de 'wagenbrug' naar Fransum. Hier is in het landschap echter niets van terug te vinden. Het lijkt mij aannemelijker dat de abt van Aduard een grote graanschuur liet bouwen bij het Reitdiep en in de buurt daarvan later het Aduarderdiep heeft laten uitmonden. De sluis, die er vlakbij lag, werd logischerwijs door de monniken 'Arbere' genoemd.

Verdere afspraken (bepalingen 1, 7, 8 en 11)

Met het juridisch vastleggen van de afspraken voor onderhoud en bekostiging van de nieuwe vaarroute verloren de oude oorkonden die handelden over een andere sluis en ander diep hun rechtskracht. Deze lagen dicht bij het klooster. Het ligt voor de hand dat deze oudere documenten betrekking hadden op het onderhoud van het Peizerdiep/Kliefsluotsysteem. Tot het graven van het Aduarderdiep was dit de vaarverbinding naar de Hunze. Deze sluis zal vermoedelijk gelegen hebben ergens tussen Nieuwklap en Den Ham.

Het klooster mocht zijn landerijen laten uitwateren op het nieuwe diep, maar dat gold niet voor het water dat door het kloosterterrein liep. Deze opmerking slaat op het rioleringstelsel. Onder het maaiveld lag een systeem van gemetselde gangen waardoor water stroomde dat zorgde voor de afvoer van fecaliën en voedselresten. Dit verontreinigde water mocht blijkbaar niet geloosd worden op het Aduarderdiep. Het klooster moet hiervoor het Peizerdiep hebben gebruikt, dat bleef bestaan voor de afvloeiing van Drents water. Toen de

benedenloop van de Kliefsloot bij Groot Leger was afgedamd, nam de Middagster Riet die taak over.

Tot slot is er nog de bepaling dat de zijvesten de sluis dag en nacht bewaakt willen hebben. Er werd dus een steenhuis gebouwd in de nabijheid van de Aduarder zijl als onderkomen voor een zijlwaarder of sluiswachter.

Het Aduarderdiep tussen Nieuwklap (op de voorgrond) en Steentil (op de achtergrond). Foto: Harry Perton.

Conclusie

Het klooster van Aduard was een institutie die voldoende kennis en middelen had om de waterafvoerproblemen in Middag-Humsterland op te lossen en om waterwerken als bruggen, sluisen en dijken te bouwen. De monniken moesten ook wel, want ze waren er economisch van afhankelijk. Vanaf de stichting voeren de schepen via het Peizerdiep/Kliefslootsysteem naar het Reitdiep. Toen het bevaarbaar houden van deze waterlopen problematisch werd en/of zwaardere lasten moesten worden vervoerd, koos men voor een drastische ingreep: het graven van een nieuw diep en het bouwen van een nieuwe sluis. De verantwoordelijkheden over het onderhoud en de financiering daarvan werden vastgelegd in de oorkonde van 1313. De opmerkingen in deze oorkonde over de lengte van het diep, over het opdelen ervan in onderhoudspannen met behulp van de referenties Swachcluse en Huchslote, over de lokalisering van de twee

Eerste pagina van het afschrift dat in de 17e eeuw gemaakt werd van de oorkonde uit 1313. Collectie RHC Groninger Archieven 657-137.

belangrijke bruggen (de kerkbrug en de wagenbrug), leveren met de grote twijfel over de bewijskracht van de naam 'Arbere' mijns insziens voldoende argumenten op om het diep, de sluis en de 'wagenbrug' te kunnen identificeren als respectievelijk het Aduarderdiep, de sluis bij Aduarderzijl en de Steentil.

Hoe verhoudt zich dit alles tot het dendrochronologisch onderzoek van de paalfundering van de Steentil? Het hout van de palen werd gekapt tussen 1285 en 1295. Echter, de oorkonde laat er geen twijfel over bestaan dat de bruggen ten tijde van het opmaken van de tekst er nog niet lagen (passage 4 en 6). Zowel de kerkbrug bij Leegkerk als de wagenbrug of Steentil werd na 1313 gebouwd, toen het Aduarderdiep al was gegraven. Hoe lang zou men gewerkt hebben aan een kanaal van 12 kilometer? Dat hing natuurlijk af van het aantal ingezette arbeidskrachten, maar waarschijnlijk toch wel tien tot vijftien jaar. Er kon bovendien alleen maar in de droge zomermaanden aan gewerkt worden. Dit zou betekenen dat men bij benadering met de werkzaamheden begon tussen 1295 en 1300. Het Aduarderdiep is dus gegraven tussen 1295 en 1313. In ieder geval niet pas omstreeks 1400 zoals tot nog toe werd verondersteld, ten laatste nog door Van den Broek en Mol.

Bijlage

Vertaling van de oorkonde uit 1313

(proloog)

In de naam van God amen. Wij abt en convent van Aduard en de zijlvesten van Lieuwerderwolde en de zijlvesten van Peize, Roder- en Foxwolde maken bekend aan alle mensen die nu leven en aan hun nakomelingen, dat wij van de nieuwe sluis die wij gezamenlijk gebouwd hebben op de plaats die Arbere heet en ook van het diep dat naar de sluis loopt, zijn overeengekomen, door goede raad van wijze mannen, zoals hierna geschreven staat in deze brief.

(1) Ten eerste zo willen wij er voor zorgen dat alle oude brieven die geschreven en gemaakt zijn over de sluis en het diep die bij het Aduarder klooster liggen, dat die ongeldig worden en hierna geen rechtskracht meer hebben.

(2) Voorts zo zijn wij over dezelfde sluis die wij in Arbere gebouwd hebben overeengekomen dat wij die gezamenlijk onderhouden en die beschermen tegen alle mensen; en de kosten die hieruit voortkomen, om te beschermen, te bouwen en te repareren, en van alle stukken die daaruit voortvloeien mogen tot behoefte en nut van de sluis, daartoe zullen wij abt en convent van Aduard betalen een derde deel, wij zijlvesten van Lieuwerderwolde het andere derde deel en wij zijlvesten van Peize, Roder- en Foxwolde het derde deel zonder allerlei wederspraak.

(3) Voorts van het diep dat naar de sluis loopt, zoals hiervoor gezegd, zullen wij abt en het convent van Aduard van de Swachcluse helemaal tot de Huchslote datzelfde diep ruim en stromende houden;

(4) Behalve dat is er te gebeuren dat, als wij, zijlvesten van Lieuwerderwolde van Peize, Roder- en Foxwolde en van Aduard de twee bruggen, de ene de kerkbrug en de andere de wagenbrug die daar over datzelfde diep moeten liggen, niet zouden maken zoals de Middagsters beloofd is, en in onderpand zouden stellen toen men dat diep eerst maakte en groef, en als die van Middag dat diep daarom zouden willen dempen of schade toebrengen, zij of andere mensen dat diep van de Swachcluse tot aan de sluis op welke plaats dan ook zouden willen dempen of schade toebrengen of de bruggen zouden willen afbreken om wat voor reden dan ook, wij zijlvesten van Lieuwerderwolde van Peize, Roder- en Foxwolde en het convent van Aduard dat gezamenlijk met krachtige hand moeten voorkomen en de kosten die daaruit voortkomen, daarvan moeten wij abt en convent van Aduard een derde deel, wij zijlvesten van Lieuwerderwolde het andere derde deel, wij zijlvesten van Peize, Roder- en Foxwolde het derde derde deel, van uitgeven en bekostigen voor altijd.

(5) Voorts van de Huchslote tot aan de sluis bij Arbere moeten wij abt en convent van Aduard, zijlvesten van Lieuwerderwolde en de zijlvesten van Peize, Roder- en Foxwolde datzelfde diep ruim houden en stromende en vrij van alle dingen die daar in komen kunnen, en zo moeten wij abt en het convent van Aduard het ene derde deel, wij zijlvesten van Lieuwerderwolde het andere derde deel en wij zijlvesten van Peize, Roder- en Foxwolde het derde derde deel bekostigen en voor altijd beschermen.

(6) Voorts is er besproken dat dezelfde bruggen die hiervoor beschreven zijn, die over dat diep moeten liggen, dat men die zo hoog moeten leggen dat de schepen en de kielen van Aduard er met volle last onderdoor kunnen gaan.

(7) Voorts zo moeten wij abt en convent van Aduard leiden al onze wateren van ons klooster en van ons erf dat wij nu hebben, in het diep dat naar voornoemde sluis gaat, zonder tegenspraak van wie dan ook.

(8) Voorts zal het convent van Aduard door haar klooster geen water laten lopen in datzelfde diep.

(9) Voorts zal iedereen maken zijn dijk tegen zijn diep, daar zal hij het beschermen en houden; wordt de dijk op welke plaats dan ook doorgraven met geweld, zo moeten de zijlvesten dat altijd bestrijden; komen daar kosten van, dan moeten wij de drie zijlvesten ieder een derde deel betalen.

(10) Voorts boven de Swachcluse moet iedereen dit diep schoon maken en ruim en schoon houden bij zijn erf; degene die dat niet doet, die breekt jegens onze zijlvesten alle afspraken.

(11) Voorts moeten wij, zijlvesten, met algemeen besluit, voor alle zaken een goede man hebben op de sluis, die hij bewaakt dag en nacht, en die er voor zorgt dat deze niet beschadigd wordt.

(12) Voorts van dit en hetgeen dat hiervoor beschreven staat, zijn drie brieven geschreven, de ene brief hebben wij abt en het convent van Aduard, de andere wij zijlvesten van Lieuwerderwolde en de derde brief wij zijlvesten van Peize, Roder- en Foxwolde, die alleen spreekt van woord tot woord, bezegeld met ons abtsezegel van Aduard, het land van Hunsingo, heer Ludolph van Gronebeke van de stad Groningen, het land van Drenthe, en Egbert van Peize tot een eeuwige vastigheid en getuigenis van alle voorwaarden die hier voor beschreven zijn, uitgegeven in het jaar onzes Heren 1313, op zaterdag na St. Markusdag de Evangelist.

Noten

- 1 Henny Groenendijk, Hans van der Plicht en Harm Jan Streurman, 'Steentil, an early stone bridge in the monastic landscape of Groningen, the Netherlands', *Journal of Archaeology in the Low Countries* 4-1 (2012) 159-166. <http://jalc.nl/cgi/t/text/text-idxaobi.html?c=jalc;sid=095741fi231d8f86c4f63866855fbf08;rgn=main;idno=mo401a06;view=text> (laatst gezien op 21 augustus 2014).
- 2 Zie o.a.: S. P. Rietema, 'Het Aduarderdiep en de Aduardertzijl', *Groningsche Volksalmanak 1924* (1923) 108-120 en idem, 'Het Westerkwartier van de Provincie Groningen', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, 2^e Ser. 42 afl. 2 (1925) 210-216; D. Kloppenburg, 'De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 61(1944) 450-455; J. van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007) 245-250; J.A. (Hans) Mol en Jan Delvigne, 'Het klooster, het land en het water' in: Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.) m.m.v. Jakob Loer, *De abtenkroniek van Aduard* (Hilversum 2010) 153-172, aldaar 164-168.
- 3 P.J. Blok e.a. (red.), *Oorkondenboek van Groningen en Drent(h)e* (Groningen 1896-1899) nr. 241.
- 4 Deze vertaling was niet mogelijk geweest zonder de vriendelijke hulp van dr. Ute K. Boonen van de Faculteit van Geesteswetenschappen afd. Germanistiek/Neerlandistiek van de universiteit van Duisburg-Essen.
- 5 David H. Williams, *The Cistercians in the Early Middle Ages* (Leominster 1998) 321-322.
- 6 J.A. (Hans) Mol, 'Bezitsverwerving en goederenbeheer van de abdij Aduard' in: Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard*, 190-191.
- 7 Anneke B. Mulder-Bakker, 'De vrede van de abten', in: D.E.H. de Boer, R.I.A. Nip en R.W.M. van Schaik (red.), *Het Noorden in het Midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Assen 1998) 3-17.
- 8 J.A. (Hans) Mol en Jan Delvigne, 'Het klooster, het land en het water' in: Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard*, 164-165.
- 9 J. Nanninga Uitterdijk, *Geschiedenis der voormalige abdij der Bernardijnen te Aduard* (Groningen 1870) 29-31, en R.R. Post 'Het Sint Bernardusklooster te Aduard. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kloosters in de provincie Groningen', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 47 (1922) 231-233. Zie noot 2.
- 10 B.W. Siemens, *Historische atlas van de provincie Groningen*; (Groningen 1962) 36.
- 11 Kloppenburg, 'De waterstaatkundige ontwikkeling', 450-455.
- 12 G.A. Nauta, *Oudfriesche woordenlijst. Met de vertaling in het Nederlandsch en vergelijking met Nieuwwestfriesche woorden* (Haarlem 1926) 3-5.
- 13 B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974) 65.